

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**KƏMİYYƏT BİLDİRƏN SÖZDƏYİŞDİRİCİ
KATEQORİYALARIN TİPOLOGİYASI**

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Sona Şirali qızı Məsimova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Həbib Məmməd oğlu Zərbəliyev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Mayıl Binnət oğlu Əsgərov

filologiya elmləri doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

filologiya elmləri doktoru, professor
Gülçöhrə Babəli qızı Aliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
**Nadir Balaoğlan oğlu
Məmmədli**

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru,
dosent
**Gülsüm İsrafil qızı
Hüseynova**

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dünya dillərinin tipoloji təsnifi üçün onların tipoloji inventarının formalaşdırılması zəruri olduğundan dillərin bütün kateqoriyalarının, o cümlədən kəmiyyət bildiren sözdəyişdirici kateqoriyaların da tipoloji xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilib bu inventara daxil edilməsi vacibdir. Bu baxımdan tədqiqatın mövzusu aktualdır. Kəmiyyət anlayışının yaranması, kəmiyyət kateqoriyası, substantiv kəmiyyət və faktların kəmiyyəti ayrı-ayrı dillərin materialları üzrə bu və ya digər şəkildə öyrənilmişdir, lakin obyektlərin və faktların kəmiyyət kvantifikasiyası, obyektlərin və faktların qeyri-kəmiyyət kateqoriyası tipoloji baxımdan əsaslı şəkildə tədqiq edilməmişdir.

Kəmiyyət anlayışı dünyanın bütün dillərinə xasdır. Bu anlayış dillərdə müxtəlif leksik və qrammatik vasitələrlə ifadə olunur. Kəmiyyət bildiren sözlər inkişaf edərək mücərrədliyin ən yüksək səviyyəsinə çatmış, ayrıca nitq hissəsinin – sayların yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Kəmiyyət anlayışı tək-cə obyektiv aləmdəki əşya və hadisələri əhatə etmir. İş, hal və hərəkətin sürəkliliyi, intensivliyi də felin tərz kateqoriyası ilə yanaşı, kəmiyyət anlayışının daşıyıcıları olan sözlərlə ifadə oluna bilər. Kəmiyyət mənasını sifətin dərəcə kateqoriyasına da aid etmək olar, çünki sifətlərdəki əlamət və keyfiyyətin azlığı və çoxluğu yalnız kəmiyyətcə ölçülə bilər. Bütün bunlar göstərir ki, kəmiyyət insan idrakının ən mühüm və mücərrəd kateqoriyalarından biri kimi dil sisteminə dərinləndən nüfuz etmişdir.

Obyektiv gerçəklikdə, yəni real həyatda kəmiyyət müəyyənliyi özünü həm diskret (fasiləli), həm də indiskret (fasiləsiz) şəkildə büruzə verir. Kəmiyyət fasiləlidir, onu saymaq yolu ilə, fasiləsizdirsə, ölçmə yolu ilə təyin etmək olar. Buradan görünür ki, insan idrakının əsas kateqoriyalarından biri olan kəmiyyət kateqoriyasında, əsasən, iki halqa birləşir. Onlardan birincisi say (diskret çoxluqlar üçün), ikincisi isə ölçüdür (indiskret çoxluqlar üçün).

Bir çox dillərdə kəmiyyət anlayışı qrammatik vasitələrlə ifadə oluna bilər. Kəmiyyət anlayışının affikslərlə ifadə oluna bilməsi mücərrədliyin son həddidir. Kəmiyyətin affiksəl morfemlərlə ifadə oluna bilməsi baxımından dünya dillərini bir neçə qrupa ayırılır. Bəzi dillərdə

kəmiyyət kateqoriyası öz ifadəsini təklik–çoxluq oppozisiyası (məsələn, türk dillərində, monqol dillərində), bəzi dillərdə isə təklik–təsniyyə–çoxluq oppozisiyası ilə (məsələn, müasir ərəb dilində) tapır. Bir sıra dillərdə hətta təklik–təsniyyə/dualis–üçlük/trialis–çoxluq/plüralis oppozisiyası vardır. Bizi əhatə edən aləmdə mövcud olan əşyaların iki, üç və dörd olmasını bildirmək üçün xüsusi vasitələrdən – affiksəl morfemlərdən istifadə olunması dili müəyyən qədər ağırlaşdırır. Bu səbəbdən dil öz tarixi inkişafında izafi yükəndən xilas olmağa meyil göstərmişdir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, kəmiyyətin anlayış kateqoriyası, həmçinin qrammatik kateqoriya kimi müxtəlif dillərin materialları əsasında tipoloji baxımdan öyrənilməsi və ona xas olan xüsusiyyətlərin təsnifi çox aktaldır.

İndiyə qədər kəmiyyət bildirən sözdəyişdirici kateqoriyaların nəzəri aspektlərindən L.S.Barxudarov, V.İ.Yefimov, B.N.Qolovin, V.V.Vinoqradov, İ.A.Boduen de Kurtene, O.Yespersen, A.V.İsaçenko, İ.Q.Koşevaya, İ.A.Melçuk, V.Z.Panfilov, A.A.Potebnya, A.A.Reformatski, L.Blumfeld, D.Armstronq, E.Kassirer, C.H.Qrinberqin və başqalarının tədqiqatlarında sistemli şəkildə olmasa da, müxtəlif səviyələrdə bəhs edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində də A.A.Axundov, F.Y.Veysəlov, O.Musayev, B.Xəlilov, M.Hüseynzadə, Q.Ş.Kazımov, M.Qıpçaq, A.M.Qurbanov, Y.Məmmədov, Ə.Əlizadə, G.B.Aliyeva, M.İ.İslamov və başqalarının araşdırmalarında kəmiyyət anlayışı müəyyən aspektlərdən işıqlandırılmışdır, lakin qrammatik kateqoriya kimi sistemli şəkildə tipoloji aspektdə tədqiq olunmamışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı kəmiyyət bildirən sözdəyişdirici kateqoriyalar, predmeti isə müxtəlif dillərdə bu kateqoriyalarda mümkün tipoloji oxşar və fərqli xüsusiyyətlərdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Müxtəlif sistemli dillərdə kəmiyyət bildirən sözdəyişdirici kateqoriyaların bu siniflərinin tipoloji xüsusiyyətlərini – onlarda bu baxımdan özünü göstərən oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirib inventarlaşdırmaqdır. Tədqiqatın əsas vəzifəsi obyektlərin və faktların kəmiyyət və qeyri-kəmiyyət kvantifikasiyasını müəyyən etməkdir.

Tədqiqat metodları. Mövzunun xarakterinə uyğun olaraq tədqiqatda tipoloji metodlar tətbiq edilmişdir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Kəmiyyət funksional-semantik kateqoriyası yalnız isimlərlə ifadə edilən substansiyalara deyil, həm də feillərlə ifadə edilən hərəkətlərə / situasiyalara xasdır.

2. Hərəkətlərin / situasiyaların kvantifikasiyası substansiyaların kvantifikasiyasından fərqlənir.

3. Dildə müəyyənlik / qeyri-müəyyənlik və dəqiqlik / approksimativlik kateqoriyaları ilə çülğəşmiş kəmiyyət, topluluq, intensivlik, diminutivlik / superlativlik və miqyas kvantifikativ kateqoriyalar sistemi mövcuddur.

4. Kəmiyyət diskretdirsə, o, sayma yolu ilə, indiskretdirsə, ölçmə yolu ilə təyin edilir.

5. Kəmiyyət kateqoriyasının semantik məzmununun əsas və ilkin mənası təklik/cəmlik oppozisiyasıdır.

6. Hərəkətin intensivliyi, sürəkliliyi / davamlılığı kimi əlamətlərinin ölçüsünü müəyyənləşdirir, onu bölünməyən kəmiyyət cəhətdən xarakterizə edir.

7. Obyektlərin qeyri-kəmiyyət kateqoriyaları olmaqla menzurativ obyektləri öz-özlüyündə kvantifikasiya edir, distributivlik və topluluq isə obyektə çoxluğa qarşı qoyur.

8. Sayla bilməyən isimlərə tətbiq edilən sinqulyativin və sayla bilən isimlərə tətbiq edilən topluluğun qramməmlərinin eyni bir leksemin yanında ifadə edildiyi dil yoxdur.

9. Topluluq universal hadisə kimi bütün dillərə xasdır, lakin müxtəlif dillərdə qramməmlərin sayına və ifadə vasitələrinə görə fərqlənir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Obyektlərin və faktların kəmiyyət və qeyri-kəmiyyət kvantifikasiyası ayrı-ayrı dillər üzrə səthi şəkildə araşdırılsa da, müxtəlif dillərin materialları əsasında ümumiyyətlə tədqiq olunmamışdır. Bu baxımdan tədqiqatda qoyulmuş məsələlər yenidir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Obyektlərin və faktların kəmiyyət və qeyri-kəmiyyət kvantifikasiyasının müxtəlif dillərin materialı əsasında tədqiqi dillərin ümumi nəzəri məsələlərinin, xüsusilə müxtəlif dillərin kateqoriyalarının tipoloji cəhətdən oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin, həmçinin qrammatik kateqoriyaların bir çoxunun olmadığı dillərdə onların yerinə yetirdiyi funksiyaların hansı dil vasitələri ilə kompensasiya edilməsinin müəyyənləşdirilməsi, kateqoriyalar çərçi-

vəsində dillərin tipoloji inventarının formalaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri universitetlərin filoloji istiqamətli fakültələrinin tələbələri üçün ümumi və tipoloji dilçilik kurslarının hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri kafedranın elmi seminarlarında, ölkədaxili və beynəlxalq elmi konfranslarda məruzə edilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu və nəticələri müəllifin Azərbaycanda və xarici ölkələrin müxtəlif elmi nəşrlərində dərc edilmiş 9 məqaləsi, ölkədaxili və beynəlxalq miqyaslı konfransların tezisləri və materiallarının toplularında əks olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 4 səhifə (6 995 simvol), I fəsil 30 səhifə (58 223 simvol), II fəsil 32 səhifə (60 053 simvol), III fəsil 46 səhifə (77 261 simvol), Nəticə hissəsi 2 səhifə (2 667 simvol) olmaqla, işarə ilə ümumi həcmi 205 204 simvoldur.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, dissertasiyanın qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələr müəyyənləşdirilir, tədqiqatın fərziyyəsi, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti barədə məlumat verilir, tədqiqatın obyekt və predmeti işıqlandırılır, metodları, elmi yeniliyi, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar şərh edilir. Eyni zamanda tədqiqatın aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın *birinci fəsl* **“Kəmiyyət məntiqi və linqvistik kateqoriya kimi”** adlanır ki, bu da üç bölmədən ibarətdir.

Kəmiyyət anlayışı adlanan birinci bölmədə kəmiyyət kateqoriyasının insan idrakının formalaşmasının ilkin çağlarında hissli-vizual kəmiyyət kimi qəbul edilməsindən söz açılır. L.Levi-Brül bununla bağlı belə bir fikir bildirir: artıq bir sıra heyvanlarda çox sadə hadisə-

lərə qarşı münasibətdə bu növ xüsusiyyət qeydə alınmışdır. Müşahidəçilərin əksəriyyətinin fikrinə görə, ibtidai insanların yaddaşının “fenomenal” olduğunu (Spenser və Gillenə görə), “möcüzə təsiri bağışladığını” (Şarlvuanın dediyi kimi) xatırlasaq, o halda onların sayları olmadan asanlıqla keçindiklərini fikirləşməyə çox böyük əsas vardır. Adət sayəsində onları maraqlandıran bütün əşyaların məcmusu onların yaddaşında elə dəqiqliklə mühafizə olunur ki, bu, onlara səhsiz olaraq bu və yaxud digər heyvanın, şəxsin ayaq izini tanımağa imkan verir. Həmin məlum əşyalar toplusunda hər hansı kəsir olarsa, onlar bunu dərhal müəyyən edir. Belə aydınlıqla mühafizə olunan yaddaşda əşya və varlıqların sayının təsəvvürü hələlik differensiallaşmamışdır., heç bir şey onu ayrıca ifadə etməyə imkan vermir. Bununla bərabər, həmin say keyfiyyətə qəbul edilir, yaxud lazım gəldikdə, hiss olunur.

Ova getməyə hazırlaşarkən onlar yəhərdə oturaraq ətrafa baxırlar, saxladıqları çoxlu itdən biri yoxdursa, həmin iti çağırmağa başlayırlar¹.

Kəmiyyət anlayışının dildə ifadə üsullarını aydınlaşdırarkən bir cəhəti həmişə nəzərə almaq lazımdır: müəyyən əşyalar çoxluğunda bu çoxluğu təşkil edən əşyaların sayı birinci onluq hədudlarında olduqda çoxluq hissli-vizual obrazlılıqla daha tez qavranır. Tədqiqatçıların gəldiyi ümumi rəyə görə, insan onu əhatə edən əşya və varlıqları saymadan bəzi çoxluqları qavraya bilir və dəqiqliklə yadda saxlayır. Bu, o zaman mümkündür ki, həmin çoxluğu təşkil edən vahidlərin sayı 7, yaxud 7 ± 2 hədudlarında olsun.

Buna uyğun fikirləri başqa tədqiqatçılar da demişlər. Məsələn, A.Vasilyevin fikrincə, eskimo saxladığı itlərin ümumi sayını deyil, onlar haqqındakı ayrı-ayrı müəyyən təsəvvürləri – qara xalları olan ağ iti, soyuq qış zamanı doğulan iti və s. əlamətləri yadında saxlayır².

Kəmiyyət anlayışının təfəkkürdə inkişafının növbəti mərhələsində konkret çoxluqların biri və ya bir neçəsi bütün başqa çoxluqları saymaq, yaxud ölçmək üçün etalon kimi götürülür. İbtidai insanlar bu işi, əsasən, əl və ayaq barmaqlarının köməyi ilə görmüşlər. Eta-

¹ Леви-Брюль, Л. Первобытное мышление / Л.Леви-Брюль. – Москва: – 1930. – с.121.

² Васильев, А.В. Целое число / А.В.Васильев. – Петроград: – 1922. – с.4-5.

lonların ayrılması ilə ayrı-ayrı ədədlər haqqında anlayışlar yaranır. Kəmiyyət anlayışı eynisaylı çoxluqların orta q xüsusiyyəti kimi meydana çıxır.

Kəmiyyətin leksik-sintaktik ifadə üsullarını dünya dillərinin ən qədim dövrlərinə – insanların kəmiyyət anlayışını keyfiyyət anlayışından hələ təcrid etmədikləri dövrə aid etmək olar. İndi bir çox dillərdə topluluq bildiren leksik vahidlər həmin dövrün təfəkkür tərzini əks etdirən reliktlər kimi çıxış edir. O dövrdə qrammatik kəmiyyət kateqoriyası hələ inkişaf etmədiyindən insanlar yalnız kəmiyyət baxımından fərqlənən iki eyni predmeti qarşılaşdırmaq üçün iki müxtəlif leksik vahiddən istifadə edirdilər. Bu üsulla nəinki əşyalar və predmetlər, hətta keyfiyyət və əlamət də müqayisə edilirdi. Bir sıra dillərdə bəzi sifətlərin relikt şəklində qorunub saxlanmış suppletiv formalı müqayisə dərəcəsi də bunu sübut edir. İnsan keyfiyyət ideyasını ifadə etməyi öyrənərək, keyfiyyəti hərəkət və inkişafda vermək qabiliyyətinə dərhal yiyələnmemişdir. Beləliklə, bir sıra dillərdə mövcud olan suppletiv formalı müqayisə dərəcələrinin qalıqları insanın hələ keyfiyyəti kəmiyyətə anlama bilmədiyini, hər bir sonrakı keyfiyyət pilləsinin əvvəlki pillənin ardıcıl inkişafı deyil, təcrid olunmuş keyfiyyət kimi təsəvvür edildiyi keyfiyyət ideyalarının inkişafı dövrünü göstərir.

Məlumdur ki, kəmiyyət anlayışı tək-cə obyektiv aləmdəki əşya və hadisələri əhatə etmir. İş, hal və hərəkətin sürətliliyi, intensivliyi də felin tərz kateqoriyası ilə yanaşı, kəmiyyət anlayışının daşıyıcıları olan sözlərlə ifadə oluna bilər. Azərbaycan dilindəki *çox*, *xeyli*, *az*, ingilis dilindəki *many* ‘çox’, *few* ‘az’, *much* ‘çox’, *little* ‘az’ sözləri buna misal ola bilər.

Kəmiyyət mənasını sifətin dərəcə kateqoriyasına da aid etmək olar. Sifətlərdəki əlamət və keyfiyyətin azlığı və çoxluğu yalnız kəmiyyətə ölçülə bilər.

Bütün bunlar göstərir ki, kəmiyyət insan idrakının ən mühüm və mücərrəd kateqoriyalarından biri kimi dil sisteminə dərinədən nüfuz etmişdir³.

³ İskəndərova, S. Müqayisə dərəcələri kateqoriyası və isim // Filologiya məsələləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – s.35; Məsimova, S. Faktların kvantifikasiyasının aspekt kateqoriyası çərçivəsində

Obyektiv gerçəklikdə, yəni real həyatda kəmiyyət müəyyənliyi özünü həm diskret (fasiləli), həm də indiskret (fasiləsiz) şəkildə büruzə verir. Kəmiyyət fasiləlidir, onu saymaq yolu ilə, fasiləsizdirsə, ölçmə yolu ilə təyin etmək olar. Buradan görünür ki, insan idrakının əsas kateqoriyalarından biri olan kəmiyyət kateqoriyasında, əsasən, iki həlqə birləşir. Onlardan birincisi say (diskret çoxluqlar üçün), ikincisi isə ölçüdür (indiskret çoxluqlar üçün)⁴.

Bəzi dillərdə kəmiyyət kateqoriyası öz ifadəsini təklik–çoxluq oppozisiyası (məsələn, türk dillərində, monqol dillərində), bəzi dillərdə isə təklik–təsniyyə–çoxluq oppozisiyası ilə (məsələn, müasir ərəb dilində) tapır. Bir sıra dillərdə hətta təklik–təsniyyə / dualis–üçlük / plüralis–çoxluq / plüralis oppozisiyası vardır.

Kəmiyyət paradigmasını və kəmiyyət kateqoriyasının əsas funksiyasını – diskret predmetlərin kəmiyyət fərqlərini yaradan təklik / cəmlilik mənası kəmiyyətin əsas qrammatik mənasıdır. Beləliklə, kəmiyyət kateqoriyasının semantik məzmununun əsas və ilkin mənası təklik / cəmlilik oppozisiyasıdır⁵.

“Qrammatik kateqoriya” termini elə bir anlayışı bildirir ki, orada eynicinsli əşya və hadisələr müəyyən qruplar üzrə toplanmışdır.

Məlum olduğu kimi, xarakterizə edilən obyekt nöqtəyi-nəzərindən kəmiyyət xarakteristikaları ya təsvir olunanın (haqqında məlumat verilənin) və ya dil faktının iştirakçılara, ya da təsvir olunan faktın özünə aid ola bilər. Buradan iki əsas qrammatik kvantifikasiya tipinin qarşıqoyulması irəli gəlir: obyektlərin kvantifikasiyası və faktların kvantifikasiyası.

Xarakterizasiya üsulu baxımından da kəmiyyət xarakteristikalarının iki tipi fərqləndirilir:

- ədədi: “bir”, “birdən çox”, “iki”, “ikidən çox”,

reallaşması // Uluslararası Mesleki ve Teknik Bilimler Kongresi. Nakhchivan University, Azerbaijan, 16-18 october, – 2020; İksad publications, – s.53.

⁴ Məsimova, S. Faktların kvantifikasiyasının aspekt kateqoriyası çərçivəsində reallaşması // Uluslararası Mesleki ve Teknik Bilimler Kongresi. Nakhchivan University, Azerbaijan, 16-18 october, – 2020; İksad publications, – s.51.

⁵ Məsimova, S. Dilçilikdə tək hal və cəm hal oppozisiyası // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Azərbaycan Dillər Universiteti. – 2020. №1(113), – s.96.

- qeyri-ədədi: “bütün” – “qismən”, “çox” – “az”.

Bu iki qarşıqoyulmanın qarşılıqlı əlaqəsi kəmiyyət bildirən sözdəyişdirici kateqoriyaların dörd sinfini doğurur:

- obyektlərin kəmiyyət kvantifikasiyası,
- faktların kəmiyyət kvantifikasiyası,
- obyektlərin qeyri-kəmiyyət kvantifikasiyası,
- faktların qeyri-kəmiyyət kvantifikasiyası⁶.

Sözdəyişdirici kəmiyyət kateqoriyaları həmişə müvafiq qram-məmlərin qoşulduğu leksemlərin semantikasını ilə sıx bağlıdır. Məsələn, “... maddə” mənalı adların cəm forması olmur: azərb. **bir neçə süd*, **altı su*; rus dilində *знать* ‘bilmək’ və ya *любить* ‘sevmək’ mənalı feillər bitmiş tərz forması yarada bilmir. Belə təzahürlərin şərhini üçün dissertasiyada aşağıdakı anlayışlardan istifadə edilir:

- sayıla bilən / sayıla bilməyən isimlər,
- hədli / hədsiz feillər,
- dinamik / statik feillər.

Sayıla bilən isimlər ~ sayıla bilməyən isimlər oppozisiyası. Məlumdur ki, kəmiyyət baxımından bütün isimlər kəmiyyətə görə dəyişən və dəyişməyənlərə bölünür. Kəmiyyətə dəyişən isimlər sayıla bilən anlayışlar bildirir. Sayıla bilməyən isimlərin cəm formasında işlənməsi, isimlərin *singularia tantum* və *pluralia tantum* formalarının mövcudluğu, cəm formasının leksikalizasiyası kəmiyyət kateqoriyasının semantikasının təyin olunmasında müxtəlif baxışlara yol açır. Elə bu cəhətlər də həmin kateqoriyanın təklilik-cəmlik, qeyri-cəmlik-cəmlik, sıfır-sıfırdan böyük, üzvlənmə-üzvlənməmə kimi əksliklərlə izahına gətirib çıxarır.

Beləliklə, isimlərin kəmiyyət kateqoriyasının semantikasının mövcud problemlərindən biri də onun daxili müxtəlifliyinin təsviri məsələsidir. Onlardan biri də “sayıla bilən isimlər ~ sayıla bilməyən isimlər” oppozisiyasıdır.

Kəmiyyət anlayışı təkcə sayılan əşyalara deyil, həm də sayıla bilməyən əşyalara, faktlara aid edilə bilər. Kəmiyyət sayılan məfhumlarda miqdar, say, sayılmayan məfhumlarda isə ölçü, həcm kimi çıxış

⁶ Мельчук, И.А. Курс общей лингвистики / И.А.Мельчук. Т.II. Пер. с фр. Москва-Вена: “Языки русской культуры”, Венский славистический альманах, – 1998. – с.82.

edir. Predmetlərdə miqdar konkret olaraq predmetin özü ilə, ölçü isə ona xas olan kəmiyyətlə əlaqədardır. Məsələn, “Bu qutuda qələm o biri qutudakından çoxdur” mühakiməsində konkret olaraq qələmlərin miqdarı, sayı nəzərdə tutulur. Burada kəmiyyət konkret olaraq qələmlərin özü ilə bağlıdır. “Bu qabda yemək o biri qabdakından çoxdur” mühakiməsində isə çoxluq anlayışı yeməyin ölçüsü ilə əlaqədardır. Başqa sözlə, yeməyin çoxluğu onun müəyyən bir keyfiyyəti ilə, dəqiq desək, həcmi ilə əlaqədardır.

Əşyaları kontinual və diskret olmaqla iki yerə ayırmaq olar (yuxarıda onlar müxtəlif müəlliflərin fikirlərinə uyğun olaraq sayıla bilən / sayıla bilməyən, fasiləli / fasiləsiz, diskret / indiskret adlandırılmışdı). Məsələn, su linqvistik cəhətdən kontinualdır: onun istənilən hissəsi də sudur. Lakin stəkan linqvistik cəhətdən diskretdir: stəkanın bir hissəsi stəkan deyildir. Şərti olaraq referentləri kontinual / diskret olan mənaları da *kontinual* / *diskret* adlandırmaq. Beləliklə, “su” kontinual, “stəkan” isə diskretdir.

“*Həдли feil ~ həдsiz feil*” *oppozisiyası*. Bu qarşıqoyulma sintaktikanın müəyyən əlamətini xarakterizə edir.

Hərəkətin üsulları haqqında müasir təlim bu sahədə iki “ali mücərrədlik” müəyyənləşdirir – hədlilik və hədsizlik. Hədlilik hərəkətin çatdığı və ya yönəldiyi daxili həddin olmasıdır. Bu hədd hərəkətin öz təbiətilə nəzərdə tutulur. Hədlilik hərəkətin hər iki növdə və yalnız bitmiş tərzdə çıxış edən bütün üsullarını əhatə edir (rus. *заблестеть* ‘parıldamaq’, *разыграться* – *разыгрываться* ‘oynamaq’, *докопаться* – *докапываться* ‘kökünü [axtarıb] tapmaq’, *вырастить* – *выращивать* ‘yetişdirmək’ kimi feilləri müq. et). Hədlilik mənasına bir istiqamətli hərəkət feilləri də malik ola bilər (yalnız bitməmiş tərz ilə bağlı olan hərəkət üsulu: rus. *идти* ‘getmək’, *везти* ‘daşımaq’, *нести* ‘aparmaq’ və s.).

Hədsizlik hərəkətin həddinin olmamasıdır. Hərəkət öz təbiətinə görə heç bir məhdudiyət, hüdud, bitmişlik nəzərdə tutmur. Hədsizlik hərəkətin yalnız bitmiş tərzlə bağlı olan bir sıra üsullarının ümumi xassəsidir: statal (sükunət bildirən) hərəkət (rus. *сидеть* ‘oturmaq, oturaq vəziyyətdə olmaq’), relyasion hərəkət (rus. *иметь* ‘malik olmaq’), müşayiətedici hərəkət (rus. *приговаривать* ‘qərar çıxarmaq’), çoxdəfəli hərəkət (rus. *хаживать* ‘gəzişmək; yerimək,

gedib gəlmək'), çoxaklı hərəkət (rus. *мигать* 'kirpik çalmaq; titrəmək'), istiqamətlənməmiş hərəkət (rus. *ходить* 'getmək'), fasiləli-yumşaldıcı hərəkət (rus. *повыкивать* 'cingildətmək'), sürəkli-yumşaldıcı hərəkət (rus. *накранывать* 'çiləmək'). Feilin mənası diskret / kontinualdırsa, o, *hədli / hədsizdir*.

"*Dinamik feil ~ statik feil*" *oppozisiyası*. Feilin mənası hadisəyə uyğun gəlirsə, o, dinamik, hala, vəziyyətə uyğun gəlirsə, statikdir.

Dinamik feillər əşyanın müəyyən fiziki hərəkət yerinə yetirdiyini bildirir. Dinamik feillərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: azərb. *yerimək, sürümək, bölüşdürmək*, rus. *чумать* 'oxumaq', *нucать* 'yazmaq', *манцевать* 'rəqs etmək', *плавать* 'üzmək', frans. *battre* 'vurmaq', *manger* 'yemək', *construire* 'tikmək', *nourrir* 'yedirtmək', *courir* 'qaçmaq', *tuer* 'öldürmək', ing. *to water* 'sulamaq', *to write* 'yazmaq', *to dig* 'qazmaq', *to burn* 'yandırmaq', *to swim* 'üzmək'.

Statik feillər sükunət, hərəkətsizlik, hal vəs. bildirir. Onları təsvir etmək, göstərmək olmur. Məsələn: azərb. *fikirləşmək, bilmək, arzulamaq*, rus. *помнить* 'xatırlamaq', *хотеть* 'istəmək', *презирать* 'nifrət etmək', ing. *to love* 'sevmək', *to understand* 'başə düşmək', *to feel* 'hiss etmək', frans. *aimer* 'sevmək', *avoir mal* 'xəstələnmək, ağrı hiss etmək', *avoir faim* 'ac olmaq'.

Dissertasiyanın *ikinci fəslə "Obyektlərin və faktların kəmiyyət kvantifikasiyası"* adlanır və o dörd bölmədən ibarətdir. "*Obyektlərin kəmiyyət kvantifikasiyası*" adlı *birinci bölmədə* obyektlərin kəmiyyət xarakteristikasındakı diskretlik dildə "bir" anlayışının meydana çıxması ilə əlaqələndirilir. Başqa sözlə desək, yalnız "bir" sayının təfəkkürdə qavranması və dildə ifadə olunması digər sayların – "iki", "üç", "dörd" və s. sayların meydana çıxmasını şərtləndirmişdir.

Lakin bu zaman qarşıya "bir" anlayışı və bu anlayışı dildə ifadə edən söz yarandıqdan sonra o, sonrakı "iki" sayı və bu sayı ifadə edən sözlə korrelyasiya təşkil etmişdirmi, "bir" sayı özündən sonra gələn "iki" sayı ilə deyil, insan idrakında mövcud olan qeyri-müəyyən çoxluqla oppozisiya yarada bilirmi kimi suallar çıxır.

Tədqiqatçılar arasında bu məsələyə münasibət fərqlidir. Onların bir qismi "bir" anlayışının "iki", "üç" anlayışları ilə korrelyasiya təşkil etdiyini söyləyirsə, digər qismi buna əks mövqə tutur. Birincilərin fikrincə,

“bir” anlayışı yarandığı zaman yalnız özündən çox olan istənilən çoxluğa qarşı qoyula bilər.

Doğrudan da, kəmiyyət anlayışının inkişafında təfəkkürdəki “bir” anlayışı ayrı-ayrı saylarla deyil, konkret olmayan, qeyri-müəyyən, daha dəqiq desək, “bir olmayan” hər hansı bir çoxluqla oppozisiya təşkil edə bilər. Bu fikrin doğruluğunu dünyanın müxtəlif ərazilərində yaşayan xalqların dillərinin faktları da sübut edir. Məsələn, L.Konantın verdiyi məlumata görə, botokud tayfasından olan hindulara yalnız “bir” sayı məlum idi. Onlar birdən çox olan bütün qeyri-müəyyən mücərrəd çoxluqlara sadəcə olaraq “çox” deyirlər⁷. L.Konantın qeyd etdiyi bu fakt “bir” – “çoxluq” oppozisiyasının olduğunu aydın göstərir.

Obyektlərin kəmiyyət kvantifikasiyası yalnız sayıla bilən isimlər üçün mümkündür. O, *substantiv kəmiyyət* kateqoriyası ilə təmsil olunmuşdur. (Substantiv) kəmiyyət kateqoriyası elə bir kateqoriyadır ki, onun elementləri müvafiq obyektlərin sayını göstərir. Substantiv kəmiyyətin, bir qayda olaraq, iki, nadir hallarda isə üç qrammeme olur:

-ya “tək hal” [bir obyekt] ~ “cəm hal” [birdən çox obyekt];

-ya da “tək hal” ~ “təsniyyə” (və ya “dualis”) [iki obyekt] ~ “cəm hal” [ikidən çox obyekt].

Trialis [üç obyekt] və ya paukal kəmiyyət [bir neçə obyekt] qrammemeləri ehtiva edən daha mürəkkəb sistemlər də vardır.

Kəmiyyət mənası özünü digər nitq hissələrində olduğu kimi, əvəzlilikdə də aydın göstərir və bu haqda dissertasiyanın *pronominal kəmiyyət kateqoriyası* adlı üçüncü bölməsində bəhs edilir. Bunu ilk növbədə şəxs əvəzliliklərinə aid emək olar. Şəxs əvəzliliklərinin kəmiyyət kateqoriyasının tədqiqində kəmiyyət formalarının sistemləri, kəmiyyət formalarının yaranma üsulları, adlar və şəxs əvəzlilikləri arasında kəmiyyət kateqoriyası üzrə oxşarlıqlar və fərqliliklər kimi məsələlər daha çox maraq doğurur. Şəxs əvəzliliklərinin kəmiyyət formalarının qarşıqoyulması onların ən xarakterik cəhətlərindən biridir. Belə bir fikir mövcuddur ki, fərdin vəhdəti ən çox I şəxsdə dərk edildiyindən dillərdə kəmiyyət kateqoriyasının formalaşması da elə I şəxs əvəzliliklərindən başlamışdır. P.Forxhaymerə görə, bir sıra

⁷ Conant, L.L. Primitive Number Systems // Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution (1892). – Washington: – 1893. – p.586.

dillərin şəxs əvəzliliklərinin kəmiyyət formaları yalnız I şəxsdə fərqlənir. Əvəzlik və adlarda kəmiyyət kateqoriyasının inkişafını o, belə təsvir edir. Tək və cəm ilk dəfə I şəxs əvəzliyi sferasında fərqləndirilmişdir, yalnız bundan sonra fərqləndirmə əvvəlcə II şəxsə, ardınca isə III şəxsə şamil edilmişdir. Şəxs əvəzlilikləri kimi müxtəlif şəxsləri bildirən “ana”, “ata”, “bacı”, “qardaş”, “oğul”, “qız” tipli qohumluq terminləri danışandan asılı olaraq asanlıqla şəxs əvəzliliklərindən kəmiyyət kateqoriyasını ala bilərdi. Sonralar bu kateqoriya əvvəlcə insan bildirən adlara, sonra bütün canlı varlıq adlarına və nəhayət, bütün adlara, o cümlədən əşya və hadisə adlarına şamil edilərək gətdikcə daha geniş əhatə dairəsi əldə etmişdir⁸.

Şəxs əvəzliliklərinin semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq pronominal kəmiyyət substantiv kəmiyyətdən bir qədər fərqlənir. Məsələn, “mən” (= “bu sözləmi ifadə edən”) əvəzliyi “ev”, “ağac”, “dəniz”, “duyğu” isimləri kimi cəmlənə bilmir. Doğrudan da “evlər”, şübhəsiz, “ev” + “ev” + ... + “ev” kimi təsəvvür edilir, lakin “mən” əvəzliyinin cəmi, yəni “biz” heç bir halda “mən” + “mən” + ... + “mən” deyildir. “Biz”, məsələn, “mən” + “sən”, yaxud “mən” + “onlar”, “mən” + “sən” + “o”, bir sözlə, “mən” + “bir başqası” kimi başa düşülür.

Türk dillərində pronominal kəmiyyət ikiüzdür: tək forması cəm formasına qarşı qoyulur. Məsələn, Azərbaycan dilində I və II şəxslərin cəmi müasir dildə yeni fonetik tərkibə malik olan sözlə – suppletiv formada, yəni *-lar/-lər* şəkilçisi olmadan, *biz, siz* morfemləri ilə ifadə olunur. III şəxsin cəmi isə *o* əvəzliyinə *-lar* şəkilçisi artırmaqla düzəlir: *onlar*⁹.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, şəxs əvəzliliklərinin kəmiyyət kateqoriyasının tədqiqində maraqlı doğuran məsələlərdən biri də kəmiyyət formalarının yaranma üsullarıdır. Şəxs əvəzliliklərinin təkindən qeyri-tək formaların əmələ gəlməsinin müxtəlif üsulları müəyyən edilmişdir. Əsas üsullar bunlardır: əsasın dəyişməsinə, vurğunun yerdəyişməsinə nəzərdə tutan fonetik üsul, affikslərdən istifadəni nəzərdə tutan morfoloji üsul, müxtəlif köklərin birləşməsinə

⁸ Forchheimer, P. The category of person in language / P.Forchheimer. – Berlin: Walter de Gruyter and Co., – 1953. – p.12-13.

⁹ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – 2010. – s.138.

və ya kökün reduplikasiyasını nəzərdə tutan sintaktik üsul və supple-siya. Bəzi dillərdə bu üsulların birləşməsi də müşahidə edilir.

Müasir fin-uqor dillərində şəxs əvəzliliklərinin tək və qeyri-tək kəmiyyət formaları əsasən fonetik tərkibinə görə fərqlənir. Başqa sözlə, qeyri-tək kəmiyyət forması *fonetik üsulla* əmələ gəlir. Müq. et: mord. *mon* ‘mən’ – *min* ‘biz’, *ton* ‘sən’ – *tjn* ‘siz’, *son* ‘o’ – *sjn* ‘onlar’. Fin-uqor dillərində qarışıq – fonetik-morfoloji üsul daha geniş yayılmışdır. Müq. et: fin. *minä* ‘mən’ – *me* ‘biz’, *hän* ‘o’ – *he* ‘onlar’, udm. *mon* ‘mən’ – *mi* ‘biz’, *ton* ‘sən’ – *ti* ‘siz’¹⁰.

Şəxs əvəzliliklərinin qeyri-tək formasının *morfoloji üsulla* yaranması daha çox dildə müşahidə edilir. Lakin dillərdə şəxslərin əhatə dairəsi müxtəlifdir. Məsələn, Azərbaycan dili və bir sıra digər türk dillərində qeyri-tək forması yalnız III şəxsi əhatə edir. Bu dillərdə III şəxsin cəm forması onun tək formasına *-lar / -lər* cəm şəkilçisi artırmaqla düzəlir: azərb., *o* – *onlar*¹¹.

Şəxs əvəzliliklərinin cəminin sintaktik üsulla ifadəsinə keçməzdən əvvəl elmi ədəbiyyatda reduplikasiyanın sintaktik üsul kimi təqdim edilməsi məsələsinə aydınlıq gətirək. Dillərin böyük əksəriyyətində reduplikasiya qrammatik vasitə kimi çıxış edir və fono-morfoloji üsul hesab edilir. Məsələn, Avstroneziya dillərinin çoxunda reduplikasiya cəmliyin ifadəsinə xidmət edir. Bu həm, adları, həm də hərəkətləri, situasiyaları əhatə edir: indon. *rumah-rumah* ‘evlər’ (*rumah* ‘ev’), *berdentang-dentang* ‘çalınmaq’ (zəng) (*dentang* ‘metal səsi’)¹².

Şəxs əvəzliliklərin qeyri-təki (cəmi) çox az sayda dillərdə *reduplikasiya* yolu ilə formalaşmışdır. Keçua dilində bu məqsədlə reduplikasiya suffiksial üsul ilə yanaşı işlənir: *pai* ‘o’ – *pai-pai* ‘onlar’¹³.

¹⁰ Майтинская, К.Е. Местоимения в языках разных систем / К.Е.Майтинская. – Москва: Наука, – 1969. – с.180.

¹¹ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – 2010. – s.140.

¹² Агус, Салим.Выражение множественности действий в индонезийском языке // Типология итеративных конструкций. – Ленинград: – 1989. – с.215-216.

¹³ Майтинская, К.Е. Местоимения в языках разных систем / К.Е.Майтинская. – Москва: Наука, – 1969. – с.185.

Şəxs əvəzlilərinin cəminin suppleziya yolu əmələ gəlməsi kifayət qədər geniş yayılmış linqvistik hadisədir və dil ailələrinin əksəriyyətində müşahidə edilir.

Böyük maraq doğuran məsələlərdən biri də kəmiyyət sistemi ilə şəxs əvəzliləri və adların (və ya feillərin) qeyri-tək kəmiyyət formalarının yaranma üsullarının qarşılıqlı münasibətləridir. Məlum olduğu kimi, dillərin bəzilərinə adların kəmiyyət kateqoriyası yoxdur və ya zəif inkişaf etmişdir, lakin həmin dillərin şəxs əvəzlilərinə bu kateqoriya ya bütün şəxslərdə, ya da şəxslərin bir qisminə inkişaf etmişdir. Bəzi dillərdə isə adlarda (və ya feillərdə) kəmiyyət formaları sistemi ikiüzlü (yalnız *singularis* və *pluralis* formaları) olduğu halda, şəxs əvəzlilərinə bu sistemlər üçüzlü və ya hətta dördüzlüdür (*singularis*, *pluralis*, *dualis* və hətta *trialis*).

Kəmiyyət kateqoriyasının ən maraqlı və çoxcəhətli aspektlərindən biri *hərəkət və prosesin* kəmiyyətidir. Hərəkət və prosesin kəmiyyəti müxtəlif semantik çalarlar fonunda (intensivlik, təkrarlıq və s.) çıxış edir.

Hərəkət və proses həm bölünən, həm də bölünməyən kəmiyyət bildirə bilər. Bu kəmiyyət feillərdə leksik, morfoloji və sintaktik üsullarla ifadə olunur.

I fəsildə feili cəmiyin iterativ hərəkət üsulları, distributiv hərəkət üsulları, kontinuativ hərəkət üsulları və intensiv hərəkət üsulları modellərini ehtiva etməsindən ötrə bəhs edilmişdi. İndi onlar üzərində ətraflı dayanaq.

V.Dressler bu mənaların müxtəlif qrammatik göstəricilərlə və eyni zamanda heç bir qrammatik göstərici olmadan müəyyən təfəkkür kateqoriyaları, zaman və s. daxilində ifadə olunduğunu göstərir və onları aşağıdakı bölgədə təqdim edir¹⁴:

- iterativ hərəkət üsulları: diskontinuativ (nəzərəçarpan fasilə ilə nadir hallarda təkrarlanma), repetitiv (fasilə ilə ayrılmayan kifayət qədər tez-tez təkrarlanma), duplikativ (hərəkəti ya eyni şəxsin, ya da fərqli şəxslərin təkrarlanması), reversativ (hərəkət feillərinə aid gəriyə

¹⁴ Dressler, W. Studien zur verbalen Pluralität. Iterativum, Distributivum, Durativum, Intensivum, in der allgemeinen Grammatik, im Latenischen und Hethitischen / W.Dressler. – Wien: – 1968.

hərəkət), frekventativ (tez-tez, müntəzəm təkrarlanma), konativ (hərəkət cəhdlərinin təkrarlanması), alternativ (əks istiqamətli hərəkətlərin təkrarlanması),

- distributiv hərəkət üsulları: subyekt distributivi (çox sayda subyektdən hər biri hərəkəti ayr-ayrılıqda yerinə yetirir, hərəkətlər ya eyni vaxtda, ya fərqli vaxtlarda baş verir), obyekt distributivi (hərəkətlər hər bir obyekt ilə ayrılıqda yerinə yetirilir, hərəkətlər ya eyni vaxtda, ya fərqli vaxtlarda baş verir), dispersiv (hərəkət eyni zamanda məkanın müxtəlif məntəqələrində baş verir), diversativ (çoxlu sayda subyektin hərəkətləri müxtəlif yerlərə istiqamətlənmişdir), ambulatativ (hərəkət növbə ilə məkanın müxtəlif məntəqələrini əhatə edir),

- kontinuativ hərəkət üsulları: uzitativ (hərəkətin vərdis, meyil, bacarıq kimi təkrarlanması), durativ (sürəkli hərəkət), kontinuativ (əvvəllər başlamış hərəkətin davam etdirilməsi),

- intensiv hərəkət üsulları: sözün həqiqi mənasında intensiv (şiddətlən(diril)miş hərəkət), attenuativ (zəiflə(dil)miş hərəkət), aksele-rativ (sürətli hərəkət), eksaqgerativ (həddən artıq hərəkət), peyorativ (mənfi qiymətləndirilən hərəkət), asseverativ (zəruri şərait olmadıqda baş vermiş qabardılan hərəkət).

İterativ hərəkətin ifadəsi üçün dünya dillərində bir sıra üsullar mövcuddur. Məsələn, latın dilində hərəkətin təkrarlığı feillərin sonuna *-ito* şəkilçisi artırılmaqla bildirilir: *cantito* ‘tez-tez oxumaq’, *ventito* ‘tez-tez gəlmək’. İngilis dilində *-er* və *-le* ilə bitən feillər də analogi məzmun ifadə edir: *stutler* ‘kəkələmək’, *patter* ‘döyəcləmək’, *chatter* ‘çox danışmaq’¹⁵. Fransız dilində hərəkətin bölünən kəmiyyətini ifadə etmək üçün feillərin xüsusi qrupu mövcuddur. Bu qrupa *bercer* ‘yelləmək’, *battre* ‘döymək’ tipli feillər daxildir.

Ərəb dilində iterativ feillər, bir qayda olaraq, iki dəfə təkrar olunan konkret səs birləşmələri ilə təmsil olunur. Məsələn: *zəlzəla(t)* ‘zəlzələ’, *qəhqəha(t)* ‘qəhqəhə’, *waswasa(t)* ‘vəsvəsə; yoldan çıxartma’.

Azərbaycan dilində hərəkətin kəmiyyətinin ifadəsi üçün ən çox işlədilən leksik vasitələrdən biri *get-gəl*, *gir-çix* tipli qoşa feillərdir.

¹⁵ Есперсен, О. Философия грамматики / О.Есперсен. – Москва: Изд-во иностранной литературы, – 1958. – s.243.

Bundan başqa, zaman və məkan mənalı *hərdənbir, orada-burada, arabir, şəhərbəşəhər* kimi sözlər və söz birləşmələri, zərflərin reduplikasiyası ilə formalaşan *tez-tez, gec-gec, az-az* tipli zərflilər də hərəkətin / situasiyaların kəmiyyətini ifadə edir¹⁶.

Qeyd etmək lazımdır ki, hərəkətin kəmiyyətini feildə hər hansı morfoloji göstərici olmadan belə, obyektin, subyektin, yaxud hərəkətin konkret sayını göstərməklə ifadə etmək olar.

Hərəkətin bölünməyən (indiskret) kəmiyyəti intensivlik və sürəklilik (prosessuallıq) fonunda təzahür edir. Hərəkətin bölünən kəmiyyətindən fərqli olaraq, bölünməyən kəmiyyətinin ayrı-ayrı fazalarını müəyyənləşdirmək mümkün deyildir, çünki bu fazalar arasında heç bir fasilə olmur və hərəkət arası kəsilməyən bir proses kimi davam edir. İntensiv hərəkətlər bildirən feillərin ifadə etdiyi kəmiyyət mənası intensiv hərəkətin icra tərzini (sürətli hərəkət, şişirdilmiş hərəkət və s.) ilə bağlıdır.

Beləliklə, hərəkətin intensivliyi, sürəkliliyi / davamlılığı və s. onun ölçüsünü müəyyənləşdirir və deməli, onu bölünməyən kəmiyyət cəhətdən xarakterizə edir.

Dissertasiyanın *üçüncü fəslini* “*Obyektlərin və faktların qeyri-kəmiyyət kvantifikasiyası*” adlanır. *Obyektlərin qeyri-kəmiyyət kateqoriyası* üç sözdəyişdirici kateqoriyanı əhatə edir. Birinci kateqoriya – mənzurativ obyektləri öz-özlüyündə xarakterizə və ya kvantifikasiya edir. Digər iki kateqoriya – distributivlik və topluluq obyekti çoxluğa qarşı qoyur. *Menzurativ* elə kateqoriyadır ki, onun elementləri obyektin böyüklüyünü, həcmi xarakterizə edir.

Menzurativin adətən üç qrammeme olur:

- neytrallıq: normal ölçü,
- diminutiv: kiçik ölçü,
- auqmentativ: böyük ölçü.

Bu kateqoriya başlıca olaraq sayılan isimlərə tətbiq edilir, lakin sayıla bilməyən isimləri də xarakterizə edə bilər. Sonuncu halda diminutiv “az”, auqmentativ isə “çox” mənasında işlənir.

¹⁶ İskandarova, S. The quantity of an action and a process // Науковий Вісник Міжнародного Гуманитарного Університету. Серія: Філологія, Випуск 27, – Одеса: – 2017. – s.165.

Bir qayda olaraq, diminutiv əlavə *meliorativ*, məsələn, *hipokoristik* (xoşagələn, danışanın bəyəndiyini bildirən) mənə, auqmentativ isə *peyorativ* və ya *depressativ* (xoşagəlməz, danışanın bəyənmədiyini bildirən) mənə ifadə edir. Bunun əksi – diminutivin “xoşagəlməz, nifrətamiz”, auqmentativin isə “xoşagələn, heyrətamiz” mənasında işləndiyi hallar da ola bilər. Bundan başqa, dildə biri “xoşagələn”, digəri isə “xoşagəlməz” mənası verən bir neçə diminutiv ola bilər. Eyni fikri auqmentativ haqqında da demək olar.

Auqmentativ ölçü sözün morfoloji forması kimi bəzən intensivliyin, bəzən ölçünün, bəzən də başqa təyinedicilərin böyük olduğunu göstərir. O, diminutiv ölçünün əksidir. Müəyyən əşyanın auqmentativ ölçü ilə təyin edilməsi, yuxarıda da göstərildiyi kimi, bəzən hətta komik, xoşagəlməz effekt yarada bilər. Dillərin bir qisminə auqmentativ ölçü isimlərə, digər qisminə isə feillərə tətbiq edilir.

(*İsmi*) *distributivlik* elə kateqoriyadır ki, onun elementləri obyektin bütövlükdə bir yerdə cəmləşdiyini göstərir, yaxud o, məkanın müxtəlif nöqtələrində yerləşən elementlərin məcmusundan ibarətdir.

Distributiv cəmlər ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif üsullarla (xüsusi şəkilçilərlə, daxili fleksiya və s. ilə) ifadə oluna bilər. Lakin eyni bir dildə distributiv çoxluq bir neçə üsulla ifadə edilə bilər¹⁷.

Distributivliyin iki qrammeme olur: neytrallıq [bir yerdə] ~ distributiv.

Distributivlik istər sayıla bilən, istərsə də sayıla bilməyən isimlərə tətbiq edilir. Məsələn, “su” distributivdə “burada və orada su, hər yerdə su” bildirir.

Qədim dövrlərdə insanlar əşyaların çoxluğuna ayrı-ayrı əşyaların cəmi kimi yanaşmazdan daha əvvəl, görünür, bu çoxluğu tam bir toplu kimi dərk etmişlər. Həmin dövrlərdə *topluluq*, çox güman ki, əşyaların kəmiyyəti kimi deyil, keyfiyyəti kimi dərk edilir və müxtəlif əlamətlər kimi qavranırdı. L.Levi-Brülün fikrincə, hər cür əşya toplusu insanın yaddaşında bütün dəqiqliyi ilə həkk olunurdu və

¹⁷ Панфилов, В.З. Философские проблемы языкознания (гносеологические аспекты) / В.З.Панфилов. – Москва: Наука, – 1977. – с.246.

topluluqda müəyyən bir say çatışmazlığı olduqda bunu ibtidai insan dərhal hiss edirdi¹⁸.

Türkoloqların fikrincə, türk dillərində topluluq göstəriciləri başlıca olaraq toponim və etnonimlərdə mühafizə olunmuşdur. Lakin toponim və etnonimlərin sonundakı formantlar başqa isimlərin də tərkibində işlənərək adi çoxluq ifadə etmişdir.

Əşya və hadisələrin, canlı varlıqların topluluğu sözün leksik mənasında da ehtiva oluna bilər. Məsələn, rus. *народ* ‘xalq’, *толпа* ‘dəstə, yığın’, *стадо* ‘sürü’, azərb. *camaat*, *xalq*, *kütlə*, *sürü*, *naxır*, *ilxı*. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, belə isimlər bəzi istisnalarla cəm formasında işlənə bilər. Bu halda onlar ayrı-ayrı topluluqları bildirir. Müq. et: rus. *народ* – *народы* ‘xalqlar’, *толпа* – *толпы* ‘dəstələr’, *стадо* – *стада* ‘sürülər’, azərb. *xalq* – *xalqlar*, *kütlə* – *kütlələr*, *sürü* – *sürülər*. Lakin Azərbaycan dilində, məsələn, *camaat* toplu ismi cəmlənir.

İntensivlik elə semantik kateqoriyadır ki, onun əsasında sözün geniş mənasında kəmiyyətin qradasiyası anlayışı durur. Bu kateqoriyanın elementləri faktın intensivliyini xarakterizə edir. İntensivliyin adətən üç əsas qrammeme olur: neytrallıq (normal intensivlik) ~ attenuativ ~ intensiv.

Bir sıra dillərdə sifətlərin intensivizasiyası *elativ* adlanan xüsusi forma ilə reallaşdırılır. Zahirən bu forma superlativə (üstünlük dərəcəsinə) bənzəyir, lakin ondan fərqli olaraq “çox”, “olduqca çox, yüksək dərəcədə, son dərəcə” mənası ifadə edir. Məsələn, frans. *richissime* ‘olduqca zəngin’. Qeyd etmək lazımdır ki, fransız dilində superlativ elativ kimi işlənə bilmir.

II aspekt elə bir kateqoriyadır ki, onun elementləri faktın bir yerdə və bir zaman anında cəmləşdiyini, yaxud onun məkan və zamanda bölüşdürüldüyünü göstərir. *II aspekt* yalnız faktlar, daha dəqiq desək, situasiyalar çoxluğu üçün relevantdir. Belə situasiya (məsələn, çoxlu sayda atəş açılması) aşağıdakı hallarda ola bilər:

- ya cəmləşmiş şəkildə, bir yerdə və eyni bir anda (yaylım atəşi),
- ya distributiv şəkildə:

¹⁸ Леви-Брюль, Л. Первобытное мышление / Л.Леви-Брюль. – Москва: – 1930. – с.121.

Buna uyğun olaraq, II aspekt dörd qrammemdən ibarət olur:

- 1) konsentrasiiv: fakt daxili strukturu olmayan bir bütöv kimi təqdim olunur,
- 2) distributiv: fakt eyni zamanda bir neçə yerdə baş verir,
- 3) iterativ: fakt bir neçə ardıcıl anlarda baş verir,
- 4) distributiv-iterativ: fakt bir neçə yerdə və müxtəlif anlarda baş verir.

III aspekt elə kateqoriyadır ki, onun elementləri faktın zaman ölçüsünü xarakterizə edir. III aspektin üç qrammemi olur:

- nöqtəvilik: fakt zaman oxunda nöqtə kimi, yəni zaman ölçüsü olmayan bir şey kimi təqdim edilir,
- durativ: fakt müəyyən ölçüyə malik olan bir şey kimi təqdim edilir,
- habitualis: fakt adətən, müntəzəm olaraq baş verən bir şey kimi təsvir edilir.

IV aspekt kateqoriyası elə kateqoriyadır ki, onun qrammemləri faktın təsbit edilmiş zaman anında genişlənmə prosesində olub-olmamasını göstərir. Bu kateqoriyanın iki qrammemi olur:

- proqressiv: fakt genişlənmə prosesindədir,
- qeyri-proqressiv: fakt genişlənmə prosesində deyildir.

Əslində IV aspekt kəmiyyət kateqoriyası deyildir. O, təsvir olunan faktı daha çox keyfiyyət baxımından xarakterizə edir. Lakin həm öz semantikasına, həm də konkret dillərin qrammatik sistemlərində roluna görə IV aspekt digər aspektlərə çox yaxın olduğundan onların burada birlikdə baxılması daha məqsədəuyğun idi.

“Proqressiv” və “qeyri-proqressiv”in qrammemləri adətən dinamik feillərin formalarını qarşı qoyur, statik feillər üçün isə IV aspekt müəyyən edilməmişdir.

Nümunələrə nəzər salaq:

İndiki zaman	
<i>qeyri-proqressiv:</i>	<i>John sings well</i> ‘Con yaxşı oxuyur’ (= ‘Conun yaxşı səsi vardır’) [onun bacarığının xarakteristikası]
<i>proqressiv:</i>	<i>John is singing well</i> ‘Con yaxşı oxuyur’ (hal-hazırda) [onun bu an ifasının xarakteristikası]

V aspekt kateqoriyası elə kateqoriyadır ki, onun elementləri hadisənin daxili həddə çatıb-çatmadığını (çatmalı, yaxud çatmamalı olduğunu) göstərir.

V aspekt kateqoriyası yalnız hədli feillər üçün relevantdir. Bu aspektin iki qrammeme olur:

- perfektiv = bitmiş tərz: hadisə daxili həddə çatmışdır, yaxud da, ən azı, çatmalıdır,

- imperfektiv = bitməmiş tərz: hadisə daxili həddə çatmamışdır, üstəlik, çatmamalıdır.

Keçmiş zamanda	
<i>bitmiş tərz:</i>	<i>Я оделся</i> ‘Mən geyindim’. <i>Соль растворилась</i> ‘Duz əridi’. <i>Солнце село</i> ‘Günəş batdı’.
<i>bitməmiş tərz:</i>	<i>Я долго одевался</i> ‘Mən uzun müddət geyinirdim’. <i>Соль постепенно растворялась</i> ‘Duz yavaş-yavaş əriyirdi’. <i>Солнце садилось</i> ‘Günəş batırdı’.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bitməmiş tərz situasiyanın “bitməmiş” xarakterini ifadə edir.

Adyektiv müqayisə: E.Sepirə görə, kvantifikasiyanın semantikasında müqayisə anlayışı, daha dəqiq desək, kəmiyyət qraduallaşması (dərəcələşməsi) durur. *X Y-dən ağırdır* ifadəsi semantik nöqtəy-nəzərdən *X Y-ə nisbətən ağırdır* və ya *X çəkisinə görə Y-dən iki dəfə böyükdür* ifadəsindən daha sadədir; “beş” sözü yalnız o zaman mənalandırılmış olur ki, beşin dördən böyük və altıdan kiçik olduğu məlum olsun; “çox” sözü “norma ilə nəzərdə tutulduğundan artıq”ı bildirir və s¹⁹. Buradan belə nəticə çıxır ki, “...-dan çox /...nisbətən daha çox” anlamı təbii dillərdə çox mühüm rol oynamağa xidmət edir. O xüsusilə də əsli sifətlər və zərflər üçün xarakterik olan qraduallaşma və ya müqayisə kateqoriyasının əsasında durur.

Müqayisə dərəcələri: Məntiqi nöqtəy-nəzərdən müqayisə dərəcələrinin dörd qrammeme mümkündür: “pozitiv” (müqayisənin olma-

¹⁹ Sapir, E. Grading: A Study in Semantics. Philosophy of Science. Vol.11. – 1944.

ması ~ “ekvativ” (... ilə eyni P) ~ “komparativ” (...-dan daha P) ~ “superlativ” (ən P).

Lakin dörd müqayisə dərəcəsinin olduğu vall dilindən fərqli olaraq (başqa dillərdə belə faktın olduğu bizə məlum deyildir) dillərin əksəriyyətində müqayisə kateqoriyası üçün üç dərəcə daha xarakterikdir: “pozitiv” ~ “komparativ” ~ “superlativ”. Məsələn, ingilis, fransız, slavyan, sami, Ural-Altay və bir çox başqa dillərdə vəziyyət məhz belədir:

- ing. *big* ‘böyük’ ~ *bigger* ‘daha böyük’ ~ *the biggest* ‘ən böyük’,
- frans. *court* ‘qısa’ ~ *plus court* ‘daha qısa’ ~ *le plus court* ‘ən qısa’,
- rus. *длинный* ‘uzun’ ~ *длиннее* ‘daha uzun’ ~ *самый длинный* ‘ən uzun’.

Bir çox dillərdə komparativ və superlativin sintetik ifadə vasitələri olmadığından onlar analitik formalarla bildirilir. Məsələn, fransız dilində *bon* ‘yaxşı’ ~ *meilleur* ‘daha yaxşı’, *mauvais* ‘pis’ ~ *pire* ‘daha pis’ kimi bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, vəziyyət məhz belədir: *rouge* ‘qırmızı’ ~ *plus rouge* ‘daha qırmızı’ ~ *la plus rouge* ‘ən qırmızı’. Bu sıraya *aussi rouge que* ‘... kimi qırmızı’ ekvativini də əlavə etmək olar. Başqa dillərdə analitik formalar sintetik formalarla yanaşı mövcuddur.

Müqayisə dərəcələrinin mütləq işlədilməsi: Məlum olduğu kimi, bir sıra dillərdə sifətlərin müqayisə dərəcələrinin formaları müqayisə ilə hər hansı əlaqədən kənar şəkildə də, yəni intensiv mənada işlənə bilər. Məsələn, latın *fort* + *issim*(+us) ‘ən güclü’ superlativi sadəcə “çox (fövqəladə) güclü” mənası bildirə bilər. Belə halların xarakteristikası üçün “elativ” terminindən istifadə olunur. Fransız dilində superlativ elativ şəklində işlənə bilər.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində aşağıdakı elmi müddəalar ümumiləşdirilir:

Kəmiyyət kateqoriyası idrak kateqoriyası kimi tarixi inkişaf prosesində bir sıra mərhələlərdən keçərək formalaşmışdır. Hissli-vizual obrazlılıqdan mücərrədliliyə doğru inkişafda kəmiyyət kateqoriyasının keçdiyi həmin mərhələlərin izi müasir dillərdə aydın görünür. Kəmiyyət yalnız əşyalara deyil, həm də faktlara situasiyalara aiddir.

Kəmiyyətin müxtəlif dillərin materialları əsasında analizi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Kvantifikasiya gerçəkliyin kəmiyyət xarakteristikasıdır. O, sayılan obyektlərin sinqulyarlıq və plürallığını, bölünən keyfiyyət və proseslərin hissə və tamın, ölçü, sürəklilik və intensivliyin qarşılıqlı əlaqəyə görə qradasiyasını müəyyən edir, kontinuallıq və diskretlik antinomiyası və məntiqi müqayisə əməliyyatına əsaslanır.

2. Kvantifikasiya vahidləri kimi sayılan obyekt və faktlar üçün kvantifikatorlar – leksik və qrammatik göstəricilər, sayılan bilməyən substansiyalar üçün isə komparativ fonetik, leksik-frazeoloji və morfoloji-sintaktik göstəricilər çıxış edir.

3. Kvantifikasiya öz ifadə üsuluna görə sistemli və okkazional, implisit və eksplisit olur. Onun dildə sistemli ifadə üsulları / vasitələri kimi kökün reduplikasiyası, leksik təkrarlar, daxili fleksiya, plürallıq, komparativlik və superlativlik affiksləri, menzurativlər, saylar, kəmiyyət pronominativləri, kəmiyyət mənalı isimlər və ya kvantitativ adlar, feili hərəkətin bəzi üsullarını ehtiva edən feillər, zərflər və kəmiyyət mənalı sözlər, həmçinin bəzi sintaktik strukturlar çıxış edir.

4. Sayla bilməyən obyektlərin okkazional kvantifikasiyası və menzurativli qeyri-tipik birləşmələrin yaranması sözlərin ekspressivliyini artırmaq üçün istifadə edilən üslubi priyom kimi qiymətləndirilməlidir.

5. *Singularis* forması müəyyən kontekstlərdə *pluralis* mənası verə bilər, topluluq bildirən adlar isə kontekst xaricində, lüğət vahidi kimi plürallıq, həm də böyük çoxluqlar bildirə bilər.

6. Toplu ad obyekt haqqında müəyyən biliklərin daşıyıcısıdır.

7. Həm adlarda, həm də feillərdə ifadə edilən plürallıq kateqoriyası ismi və feili kateqoriyaların bağlılığını irəlicədən müəyyənləşdirir. Hərəkətin özünün çoxluğunu, kəmiyyət çoxaktlılığını bildirən daxili feili plürallıq feili hərəkətin müəyyən üsulları sistemində təzahür edir (habitualis də daxil olmaqla müxtəlif iterativlər, distributivlər).

8. Durativ-distributiv-resiprokal hərəkət üsulu bildirən feillərlə ifadə edilən feili plürallıq adın da plürallığını nəzərdə tutur (azərb. *yarışmaq*, rus. *переписываться*). Belə feillərin ümumi leksik mənası

onların yanında subyektlərin adlarının singularisdə işlənməsini məhdudlaşdırır. Bu məhdudluğu yalnız toplu adlara şamil edilmir.

9. Semantik kateqoriya kimi intensivliyin əsasında sözün geniş mənasında kəmiyyətin qradasiyası anlayışı durur.

10. Leksik plürallıq vasitələri kvantifikasiyanı ən yüksək dərəcədə təfərrüatı ilə təqdim edir (azərb. *ümman, qucaq*, rus. *море* ‘dəniz’, *спыда* ‘yığın’) və kvantifikasiyanın ən incə semantik və praqmatik çalarlarını ifadə edir (azərb. *bir qucaq çiçək*).

Tədqiqat işinin əsas müddələri müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. İsimlərdə kəmiyyət kateqoriyasının ifadə formaları // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, – 2016. №1, – s.60-63.

2. Müxtəlif dillərdə kəmiyyət anlayışının ifadə üsulları // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika Elmi-praktik konfransının materialları. Azərbaycan Dillər Universiteti, 5-6 may 2016-cı il. – Bakı: – 2016. – s.161-164.

3. Topluluq anlayışı və onun dildə təzahürü // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi və nəzəri jurnal. 4(104). Bakı Dövlət Universiteti, – 2017. – s.214-216.

4. The quantity of an action and a process // Науковий Вісник Міжнародного Гуманитарного Університету. Серія: Філологія, Випуск 27, – Одеса: – 2017. – с.164-166.

5. Müqayisə dərəcələri kateqoriyası və isim // Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – Bakı: “Elm və təhsil. –2019 s. 34-39.

6. Kəmiyyət anlayışının dil tarixində əksi // Dil və ədəbiyyat. Azərbaycan Dillər Universiteti, – 2019. №3, – s.51-55.

7. Dilçilikdə tək hal və cəm hal oppozisiyası // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Azərbaycan Dillər Universiteti. – 2020. №1(113), – s.93-96.

8. Faktların kvantifikasiyasının aspekt kateqoriyası çərçivəsində reallaşması // Uluslararası Mesleki ve Teknik

Bilimler Kongresi. Nakhchivan University, Azerbaijan, 16-18 october, – 2020; İksad publications, – s.260-266 (Azərbaycanda beynəlxalq konfrans).

9. The Category of Quantity in Different Languages // 12-ci Uluslararası Çinden Adriyatike Sosial Bilimler Kongresi. Faryab Üniversitesi, Afghanistan, – 2020, 23-24 October, – p.27-33 (Xaricdə beynəlxalq konfrans).

Dissertasiyanın müdafiəsi 11 Fevral 2025-ci il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 Dekabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanmışdır: 23.12.2024

Kağızın formatı: 60x84 16¹

Həcmi: 36 377

Tirajı: 100 nüsxə